

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:4 – Sayı:13 - Ağustos 2020

koynunda büyüdük

**ULUS-DİN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA YAHUDİ
MİLLİYETÇİLİĞİNİN TEMELLERİ VE POLİTİK YANSIMALARI**
*THE FUNDAMENTALS OF JEWISH NATIONALISM AND THEIR
POLITICAL IMPACTS BASED ON THE RELATION BETWEEN
NATION AND RELIGION*

DOI: 10.33404/anasay.741281

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Aykut KARAKUŞ*

ÖZ

Milliyetçilik, esas olarak bireysel, demokratik, iradi, laik söylemler minvalinde 1789 Fransız Devrimi sonucu ile şekillene gelmiştir. Bu söylemler, Batı tipi milliyetçiliğin temel özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak 20. ve 21. yüzyıl milliyetçi hareketlerinin ortaya çıkışı ve gelişim safhaları incelendiğinde bu sürecin değişiklik arz ettiği görülecektir. Bu değişiklik, toplumların ihtiyaçlarına göre, diğer bir deyişle özgüllük kavramının nasıl kazanılacağıyla da ilgili bir durum olarak kabul edilir. Özellikle 20. yüzyıldan sonra milliyetçiliğin laik söylemini kaybettiği, bu süreçten sonra türdeşleme, bütünleşme, öteki ile farklılığı ortaya koyan temel argüman olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda kültürel bir öge olarak dini unsurlardan beslenen milliyetçilik anlayışının toplumlara harekete geçirmede daha etkin ve kapsamlı olduğu, şiddeti ahlak ve değerler yönünden meşrulaştırdığı görülmektedir.

1- Makale Geliş Tarihi: 22. 05. 2020 Makale Kabul Tarihi: 23. 08. 2020

* Arş. Gör. Beykent Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, aykutkarakus@beykent.edu.tr

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4053-2074>

Bu çalışmada; İsrail'in kurulmasına kadar olan dönem içinde Yahudi milliyetçiliğinin gelişimi ve 1948 sonrası Yahudilerin yüksek tehdit güvenlik algılamalarında Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ın etkisinin politik yansımaları ve şiddetin meşrulaştırılmasında, kültürel bir öge olarak din faktörünün rolü açıklanacaktır. Ayrıca dini temelli oluşan milliyetçiliklerin doğası gereği ortaya çıkan tarihsel hafıza canlandırılması, düşman kavramı ve şiddet eylemlerinin ulus devlet bütünleşmesi üzerindeki etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şiddetin Meşrulaştırılması, Dini Milliyetçilik, Yahudi Milliyetçiliği, Tevrat.

ABSTRACT

The concept nationalism took form through the individualistic, democratic, voluntary and secular discourse by the end of the 1789 French Revolution. This discourse reveals primary features of the western nationalism. However, this process presents a shift upon the analysis of the occurrence and development phases of the 20th and 21st century nationalism movements. This shift is acknowledged as a case in favor of the needs of the communities; in other words a case on how to introduce the concept of specificity. It is noted that nationalism lost its secular discourse particularly after the 20th century and is affiliated after this process as an argument for homogenization, integration and otherness. It was noted that the understanding of nationalism, which nourishes from religious components as a cultural component, is more effective and inclusive in mobilizing the communities, and it legitimates violence in terms of moral and values.

The present study explores the development of Jewish nationalism until the establishment of Israel, the political impact of the influence the holy book of the Jews, Torah has on the perception of Jews as a threat, and the factor of religion as a cultural component in legitimating violence. Additionally, the influence of the revitalization of historical memory, the concept of enemy and the act of violence, which naturally occur in religiously founded nationalism, on the integration of nation-state is examined.

Keywords: Legitimation of Violence, Religious Nationalism, Jewish Nationalism, Torah.

Giriş

Etnik kelimesi, etimolojik olarak Yunanca “*ethnos*” kelimesinden türetilen belli bir köken veya soya bağlı bir anlamı ifade etmektedir (Smith 2002: 46).

Fransızca’da ise tam karşılığı “*ethnie*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik grup ise belirli ortak kültürel özellikleri paylaşan (din ve inanç biçimi, dil, tarih vs.), ortak köken mitine dayanan, biz bilincine sahip olanlar olarak kabul edilmektedir (Breuer 2010: 29). Milliyetçilik ise her ne kadar sık sık siyasi bir biçime bürünse de asıl olarak kültürel bir olgudur (Chatterjee 1996: 36).

Etnik grupların kendilerini tanımlamaları sırasında kendi özelliklerinden ziyade diğer etnik gruplar ile aralarındaki farklılıklar üzerinden bir yol izledikleri görülür (Erözden 1997: 4). Burada esas olan ‘öteki’ ve ‘yabancı’ları kendilerinden ayıran özelliklerdir.² Ulus devletlerin kuruluş aşamaları etnik yapılardan bağımsız olduğu düşünülemez. Öyle ki Anthony Smith, ulus devleti, ortak soy miti, ortak tarih, ortak kültür, belli bir toprak ile özdeşleşme, dayanışma duygusunu paylaşan ethnieler üzerine inşa edildiğine dikkat çeker (Smith 2002: 40-55). Bu nedenle etno-sembolcü tutumda *ethnie*/etnisite/etnik yapıların sahip oldukları karakterler ulus devlet yapılarının yadsınamaz gerçekleri olarak kabul edilir.

Ulus devletlerin nasıl ortaya çıktıklarına yönelik sosyolojik, tarihsel ve hukuki yaklaşımlar vardır. Aynı zamanda Ulus devlet yapılarının Avrupa merkezli ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu yaklaşımlarda şu sorular öne çıkmaktadır: milletler mi yoksa milliyetçilik mi daha önce ortaya çıkmıştır? Uluslar modern midir? Bu minvalde primordialist, modernist, etno-sembolcü olarak adlandırılan tartışmaların olduğu da bilinmektedir. Primordialistler, ortak köken ve soya yaptıkları vurgu, etniklerin doğal bir yapı olduğu, etniklerin tarihsel dönemler içinde hep var olduklarını iddia ederken, modernistler milletlerin oluşumunda sanayileşme, ekonomik gelişmeler ve iş bölümü, pazar birliklerinin kurulması sonucunda etkileşimin artmasıyla, türdeş bir toplum yaratımını mümkün kılan eğitim, dilin standartlaşması, siyasal katılımın etkili olduğuna önem atfederler. Etno-Sembolcu tutum ise primordialist yaklaşımı reddeden, modernistleri ise yetersiz bulan ve her iki tutumu da sentezleyen, günümüz ulus devletlerinin modern öncesi etniklerin devamı olduğunu savunan, bir orta yol arayan anlayış çerçevesinde biçimlenmiştir (Özkırımlı 2008: 12-17). Nitekim Etno-Sembol-

2- Öteki üzerinden yapılan etnik tanımlar minvalinde, özellikle aynı etnik ve soy mitine dayanan grupların (örneğin, Slavların) farklılıklarını vurgulamak için dini inanışları ön planda tutan bir tanımlama yaptıkları görülür. Bu tanımlamada sahip olunan Kilisenin (Bulgar Kilisesi vs.) oldukça önemli bir rolü vardır. Dahası farklılıkların az olduğu gruplarda ise belli bir toprak ile özdeşleşme ile bunu başardıkları açıktır. Örneğin, 1974 Yugoslavya Anayasasında kimliklerini tarihsel bir topraktan alan Karadağlılara, cumhuriyet statüsü tanınması bu açıklamayı desteklemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Osmanoğlu 2000:12-17)

cüler “*milletlerin evvelden beri süregeldiğini ve milletleri insanlığın asli bir unsuru olarak gören ilkçi yaklaşımla; milliyetçiliğin modernite ile ortaya çıktığını savunan, siyasi ve ideolojik yönüne vurgu yapan modernistleri bu yaklaşımlarından dolayı*” eleştirmektedirler (Güder 2016: 16). Sonuç olarak tüm bu yaklaşımları yanlışlamak veya tamamen doğrulamak mümkün değildir. Ancak bu yaklaşımların konuyu ele alış biçimlerinin millet, ulus devlet ve milliyetçiliği açıklamada önemli katkı sunduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ulus devletlerin, inşa edilme süreçleri ve yapısal özellikleri nedeniyle farklı şekillerde ortaya çıktıkları görülmektedir.³ Özellikle aynı soy ve kökene sahip olan etnik grupların genelde ortak bir tarihsel geçmişlerinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim Balkan ülkelerinde, Hindistan hinterlandında (Keşmir, Nepal, Pakistan, Hindistan, Bangladeş), Ortadoğu’da (Irak, Suriye, Arabistan) aynı kökene sahip birçok ulus bulunduğu bilinmektedir. Bu etnik grupları ötekenden ayıran temel dinamik ise ‘din’ ve ‘inanç’tır. Bu nedenle bu grupların uluslaşma süreçleri dini olgu üzerine kurulmuştur. Dahası İsrail, Ermenistan ve İran gibi devletlerin etno-dinsel bir mekanizmaya sahip oldukları görülmektedir. Özellikle kimlik edinme ihtiyacı farklılaşma olgusu minvalinde, öteki üzerinden bir tanımla ihtiyacını doğurmuştur. Öyle ki Delannoi milliyetçiliği, “*çoğunlukla dinlerin ve dinsel bilgi biçimlerinin bazı özelliklerini taşıyan bir ideoloji*” şeklinde tanımlamıştır (1998: 32’den aktaran Karakaş 2006: 60).

Etnik benzerlik (dil, soy, akrabalık yönünden) taşıyan grupların, millet inşasının temel tutunum ideolojisi dini bağlamda gerçekleşmiştir. Aynı zamanda millet kimliği inşası dış politikaya yansımış ve millet/devlet kimliğinin gerektirdiği biçimde çıkarlar belirlenmiştir. Smith’in (2002: 46) de ifade ettiği gibi, “*her topluluk kendi iç ritmine göre evrilir ve kendini ortaya koyuş tarzı ve kadere kökten bir farklılık hatta biriciklik arz eder.*” Örneğin Ortadoğu’da baasçılığın⁴ benimseyen bazı aktörler, Rusya (soğuk savaş dönemi SSCB), etno-dinsel bir yapıya sahip olan İsrail, ABD, ortodoksluk ile ilintili olarak Sırbistan, Rusya, Katolik bir inanca sahip olan Slovenya, İtalya ile yakın ilişkiler kurmuşlardır

Bu çalışmada; Yahudilerin uluslaşma süreçlerinde ihtiyaç duydukları farklılıkları dini öge ile gidermeye çalıştıkları varsayımından yola çıkarak, 18. yüzyıl milliyetçiliği ve 20 ve 21. yüzyıl milliyetçiliği arasındaki farklar açık-

3- Fransız, Anglosakson ve Alman ulus devlet modelleri örnek olarak gösterilebilir.

4- Seküler bir yapıya sahip olan tüm Arap devletlerini tek bir yapı içinde bir araya getirmeye çalışan, sosyalizm temelli Arap milliyetçiliğini ifade etmektedir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: (Hourani 2014: 467)

lanacak, kültürel bir öge olarak din olgusunun uluslaşma sürecindeki işlevi ve etkisi incelenecektir. Din ile özdeşleşmiş olan Yahudi milliyetçiliğinin politik yansımaları ve pratiği, bütünleştirme çabaları, devlet inşası sürecinde Tevrat'tın rolü ve etkisi konu ile ilgili ayetler ile ele alınacaktır.

Ulus İnşasında Dinin Kullanımı ve 20. Yüzyıl Sonrasında Dönüşümü

Din, milliyetçiliğin oluşumunda, dayanışma dinamiğini hızlandıran, türdeşlemeyi bir adım daha öteye taşıyan, farklı soy, kültür, yaşam tarzı vs. özellikleri etkisi altına alarak bütünleşmeyi sağlayan, üst kimlik oluşturmaya yardımcı olan bir kültürel öğedir. Aynı zamanda dinin bir diğer özelliği de kabul gördüğü toplumun yaşayış tarzını, giyim kuşamını, ahlaki öğretilerini, düşünce biçimini, ileriki aşamada ulusun karakterini biçimlendirmesidir. Dahası dinin, milletlik ve etnisite ilişkisi açısından taşıdığı önem, milletlerin tarihselliği tartışmasında olduğu kadar, milletin evrenselliği meselesine de bağlanmaktadır (Yalçınar 2014: 204).

Ulus devletlerin ortaya çıkışı olarak kabul edilen 1648 Vestfalya'dan önce, hâkim olan mutlak monarşi ve feodal sistem içindeki krallıklar, prenslikler, imparatorluklar din ve Kilise ile yakından ilişkilidiler. Aynı zamanda din, siyasal düzeni, ekonomik yapıyı ve hatta savaşları biçimlendiren temel tetikleyici unsur olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren etkisini hissettiren Reform hareketi ve 18. yüzyıl Fransız Devrimi ile Kiliseden bağımsız olmayı başaran krallıklar kendi yerel Kiliselerini kurmaya, laikleşmeye başlamıştır. 16. yüzyıl Avrupa'sında etkili olan Kilisenin etkisinin kırılması sadece dini alanda değil aynı zamanda dilsel anlamda da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Kilisenin dili olan Latincenin de etkisini yitirmesiyle krallar kendi yerel dillerini kullanmış, özellikle matbaa ile beraber 17. yüzyıl itibari ile dilsel çeşitlilik artmıştır (Akalin 2010: 88). Öyle ki 1789 Fransız Devrimi'nin ana temalarından biri de Kilise'ye karşı olan hareket olduğu nakledilir. Fransız milliyetçiliği, Kilise'ye ait toprakların satılmasının ve laikleşme sürecini, Ruhban Sınıfı'nın güçsüzleştirilmesi, taşralı ve köylü girişimcilerin güçlendirilmesini de amaçlamıştır (Hobsbawm 2000: 80).

Tarihsel olarak siyasi ulus topluluğunun, kendinden önceki dini topluluğun ve hanedan döneminin yerine geçtiği görülür (Chatterjee 1996: 50). Her ne kadar ulus devletlerin oluşumunda din dışlanarak bu süreç hızlanmış olsa da 20. yüzyıl milliyetçiliğinde din unsuru kullanılarak bir milliyetçilik oluşu-

mu, bütünleştirme çabası göze çarpmaktadır. Ayrıca din milliyetçiliği, ahlaki değerlerin siyasal çıkar elde etmedeki üstünlüğüne dair inançların kaynağını da oluşturmaktadır (Baron 2007: 17).

Batılı milliyetçiliklerin temelinde laikleşme yataarken, 20. yüzyıl milliyetçiliklerinde din unsuru milliyetçilik oluşumunda ve öteki ile fark oluşturma da, iç yapı içinde türdeşlik sağlama da temel öge konumuna yükselmiştir. Bu durumu Berger (1999: 1-18'den aktaran Küçükcan 2005: 116) “*Sekülerleşmiş bir dünyada yaşadığımız varsayımı yanlıştır... Modernleşme zorunlu olarak dinin gerilemesine neden olmamıştır. Hatta hayli modern toplumlarda bile din varlığını sürdürmüştür*” şeklinde ifade etmiştir. Baron (2007: 298-301), “*II. Dünya savaşı sonrası dini uyanışın yoğunlaştığı ve kitleleştiğini*” ifade ederek, bölgesel milliyetçiliklerin oluşumunda bu durumun etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Heywood (2014: 236), 1979 İran’da gerçekleşen İslam devrimi, yeni Hristiyan sağ hareketi, Rusya’da Ortodoks Hristiyanlığının yeniden canlanması gibi örneklerden yola çıkarak, “*20 yüzyıl sonlarından itibaren dinin daha fazla önem kazandığını, dinsel hareketlerin arttığını, siyasetin dinselleştiği ve dinin siyasallaşması sonucunda din-siyaset ilişkisinin birbirine yakınlaştığını*” ifade etmektedir. Dünya tarihinde çok ciddi bir kırılma ve değişim dinamizmine sahip olan bu süreç, tarihten bir kopuşu ve bugüne kadar bilinen toplum türlerinden köklü biçimde farklı olan bir toplumun doğuşunu ifade etmektedir (Taşkın 2007: 17).

Hans Kohn ise milliyetçilik fikrinin ilk olarak Batı’da aydınlanma ile başlayıp daha sonra Batı Avrupa dışındaki bölgelere yayıldığı üzerinde durarak, Batı ve Doğu tipi milliyetçilik şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Milliyetçilik fikrinin Batı’nın dışındaki bölgelere yayılırken değişikliğe uğradığını, tehlikeli ve şiddet içeren bir yapıya dönüştüğünü ifade etmiştir (Kohn 1994: 16’dan aktaran Jaskulowski 2010: 292). Dahası Batı tipi milliyetçiliğin liberal, demokratik, yumuşak yapısı sivil toplum ile beraber hareket ederken, Doğu tipi milliyetçiliğin daha sert, otoriter ve dışlayıcı olduğuna dikkat çekmiştir (Jaskulowski 2010: 293-294). Poliakov ise tüm bu sınıflandırmalara karşılık kültürel öğelerin milliyetçilikten uzak olmadığını, bilakis aryan mitinin köken arayışı sonucunun insanın ölümüne yol açan bir somutlaştırmadan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Kendi tabiri ile modern ırkçılığın yükselişi olarak 18. yüzyılı referans göstermiştir. Bu yükselişte Francois Bernier ve John Locke gibi düşünürlerin öncülük ettiğini iddia etmiştir (Pois 1975: 1322).

Gecikmiş modernleşme ve milliyetçilik örneklerinde, milli kültürün yeniden inşasına atfedilen abartılı önemin, kültürün devletleştirilmesi denilebilecek bir strateji etrafında toplandığı görülür (Taşkın 2007:20). Öyle ki Balkanların büyük etnik gruplarından Slavların birçok devlete sahip olması, Pakistanlıların Hindistan'dan ayrılarak ayrı bir ulus devlet kurması örnek gösterilebilir. Bu durumun diğer bir boyutu ise etniklerin birbiriyle çatışma dinamiğini arttırmasıdır. Örneğin, Makedonya, hem Bulgaristan hem de Yunanistan ile çeşitli sorunlar yaşamaktadır. Özellikle Makedonların dil, din, köken bakımından Bulgarlar ile aynı olması, Makedonların Bulgar olduğu tezinin ileri sürülmesine neden olmuştur. Bulgarlara göre, Yunanca veya Arnavutça konuşmayan bütün Hristiyanlar Bulgar, Yunanlara göre ise Rum Patrikliğine bağlı olanların tamamı Yunan, Sırlara göre Müslümanlar da (Balkanlarda yaşayan Müslümanlar) dâhil olmak üzere tüm Slavlar Sırp'tır (Yerasimos 1995: 98). Görüldüğü üzere etnik grupların dini farklılık üzerinden kendilerini tanımlama yoluna gittikleri görülmektedir. Milliyetçilik, özünde laik bir ideoloji olsa da dinlerle karşılıklı eklemelenmeci bir ilişki kurmaktan geri kalmamıştır. Milliyetçiler, kitlelerin dini duygularına seslenmenin yanında Sri Lanka ve Ermenistan gibi devletler, milleti dini toplulukla tanımlama yoluna da başvurmuşlardır (Karakuş 2006: 60). Ortadoğu'da Lübnan'da Hristiyanlar ve Müslümanların arasında, etkinlik ve yüksek kültür oluşturma çabaları ile gerçekleşen çatışmalar, yine Ortadoğu'da gündemde olan Sünni-Şii ayrışması bağlamında gerçekleşen çatışmalar bu duruma örnek gösterilebilir. İngiltere ve İrlanda arasındaki düşmanlığın da kökenlerinde İngilizlerin Katolik İrlanda'yı kontrolü altına almaya başlaması ve iki devlet arasındaki mezhep farklılıkları bulunmaktadır (Fırat 2018: 39).

Din, özellikle 20 ve 21. yüzyılda aynı köken ve soy mitine dayanan etnik grupların ayrışmasında daha fazla dikkat çeker hale gelmiştir. Ayrışma sürecinde veya millet inşası sürecinde en önemli unsurlardan biri de dayanışma olgusudur. Nitekim bahsedilen dayanışma unsurunu Smith (2002: 51-53) "*ethnie'nin sıkıntılı ve zor dönemlerinde, onları başarıya ulaştıran sıkıntıyı gidermeleri yardımcı topluluk içinde ki dayanışma ruhudur*" şeklinde tanımlamaktadır. Bu noktada dayanışma eksikliğini din faktörü gidermektedir. Çünkü din sosyal sistemin dengeli ve süreğen bir yapıda kalmasına yardım etmekte, toplumun yaşamını devam ettirmesi için geçerli bir ön şart olarak kabul edilmektedir (Aydınalp 2010: 196). Nitekim Yahudi milliyetçiliğinde bu durum daha fazla göze çarpmaktadır. Yine aynı şekilde İran İslam Devriminden sonra ABD'ye karşı

tutumunda ve lider söylemlerinde dini vurgular gitgide artmaktadır. Polonya ve İrlanda milliyetçiliğinin temelinde bulunan Katoliklik unsuru Protestan İngiltere karşıtlığında yadsınamaz derecede önemli bir faktördür (Fırat 2018: 40). Burada önemli olan en önemli unsur etnik grubun ihtiyaç duyduğu özgüllük unsurunun ne olacağı, ötekinden nasıl ayrılacağıdır.

İfade edilen din unsurunun önemi etnik grubun ihtiyacı ile ilgili bir durumdur. Örneğin, Bangladeş, Müslüman bir toplumdan oluşmasına rağmen, kendilerini Pakistan'dan ayrı bir etnik grup olarak tanımlamaktadırlar. Çünkü sahip oldukları dil onları Pakistan ile ayırıştıran ve özgüllük katan temel unsurdur. Ortadoğu üzerinde de aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Nitekim Irak özelinde yapay olarak korunan aşiret oluşumlarının, ulus devletler ya da laik milliyetçilik ile dini gelenekselcilik arasında çatışmaların olduğu görülür (Yerasimos 1995: 267). Bu nedenle farklılaştırıcı unsurlar toplumun yapısına ve ihtiyacına göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu nedenledir ki Batı tipi, Doğu tipi ve Az Gelişmiş Ülke milliyetçiliği sınıflandırılması yapılmıştır.⁵ Kısaca din türdeşleme için önemli bir öğedir, fakat tek başına yeterli bir unsur olmayabilir.

İlahi Dinlerde Şiddetin Meşruluğu

Günümüzde yaşanan silahlı çatışmaların üçte ikilik kısmı, etnik köken ve milliyetçilik nedeniyle ortaya çıkmaktadır (Toft 2005: 3). Dini bir temele dayandırılarak ortaya çıkan milliyetçilik kurgusunda, bağımsızlık talepleri sonucunda başvurulmuş şiddetin dini dayanaklar ile meşrulaştırıldığı görülmektedir. Genel olarak aslında ilahi dinlerin neredeyse tamamında, şiddetin meşrulaştırıldığı görülmektedir. Müslümanlıkta dinin yayılmasını sağlamak amacıyla oluşan cihat anlayışı, Hıristiyanlıkta kutsal savaşlar ile Müslümanları bozguna uğratarak Kudüs'ü ele geçirme, Yahudilerde ise Tanrı'nın vaat ettiği toprakları ele geçirmek amacıyla oluşturdukları Siyonizm temelli şiddet yansımaları görülmektedir. Ancak diğer dinler ile karşılaştırıldığında İslamiyet'te üstün bir ırksal özellik olmadığı göze çarpmaktadır. Bilakis şiddetin kısıtlandığı görülmektedir. Özellikle “*muhakkak ki Allah'ın indinde en çok kerim olanınız en şerefli olanınız, en çok takva (ırk ya da soy olarak değil) sahibi olanınızdır*” ayeti ırksal bir üstünlüğün olmadığı varsayımını güçlendirmektedir (Kuran-ı Kerim, Hucurat, 49/13). Benzer şekilde “*Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın; fakat haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah, haksız yere saldıranları sevmez*” ayeti ile bireyin haksız yere öldürülmesi yasaklanmıştır (Kuran-ı Kerim, Baka-

5- Ayrıntılı bilgi için Bkz: (Oran. 1977).

ra, 2/190). Nitekim Bernard Lewis'in (2017: 10) "İslam'ın temel metinlerinin hiçbir yerinde terörizm ve cinayet emredilmez. Hiçbir yerinde taraf olmayan üçüncü kişilerin gelişigüzel katledilmesinin sözü bile geçmez" şeklindeki ifadesi bu düşüncüyü desteklemektedir.

Evrensellik iddiasına rağmen dinler, Hobsbawm'ın işaret ettiği gibi dünyanın pek çok ülkesinde millî kimliklerin oluşumunda ve korunmasında "paradoksal bir çimento" işlevi görmüştür (Sadoğlu 2016: 3). Günümüz milliyetçi hareketlerinin Batı tipi milliyetçilik algılamasına göre daha fazla şiddet söylemi içerdiği ve sert bir tutum sergilediği görülür. Ashutosh Varshney (1991: 998), Benedict Anderson'dan esinlenerek "*hayal edilen topluluklar, öncekinden daha kolay ve daha yoğun bir şekilde ortaya çıkıyor*" ifadesi bu düşüncüyü desteklemektedir.

Şüphesiz din ve ulus ilişkisinin en açık şekilde görüldüğü örneklerden biri İsrail ulusu içinde bütünleşen, Yahudilik milliyetçiliğidir. Tevrat'ta "*Ne mutlu sana, ey İsrail! var mı senin gibisi? sen Rab'bin kurtardığı bir halksın Rab seni koruyan kalkan ve şanlı kılıcıdır. Düşmanların senin önünde küçülecek ve sen onları çiğneyeceksin*" öngörüsünde bulunmaktadır (Tevrat, Yasanın Tekrarı, 33/27-28-29). Bu ayetler ile Yahudi milliyetçiliğinin şiddet dinamiği taşınmasına olanak sağlanmıştır. Tevrat'ın merhamet içermeyen, dinin zorlayıcı olduğu, saldırganlığı ve öldürmeyi meşru kıldığı görülmektedir. Nitekim Tevrat'ta "*Düşmanlarınızla savaşmaya gittiğinizde, atlar, savaş arabaları ve sizden daha kalabalık bir ordu görürseniz onlardan korkmayın. Sizi Mısır'dan çıkaran Tanrınız sizinledir*" gibi ayetlerle saldırganlığın teşvik edildiği görülmektedir (Tevrat Yasanın Tekrarı, 20/1).

Dini öğeden beslenen milliyetçilik hareketlerinin, tarihsel hafızayı canlandırma, ötekileştirme, türdeşliği sağlama, ulusun düşmanını yaratma sürecinde dinin bazı argümanlarını ve ritüellerini kullandığı görülür. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi dini bayramlardır. Bu tarz ritüellerin toplumsal dayanışma, üst çatı oluşturma, türdeşlik sağlama konularında fayda sağladığı görülmektedir. Bu özellikle Yahudi milliyetçiliği başlığında da anlatılacağı gibi Yahudi milliyetçiliğinde daha fazla göze çarpmaktadır. Bu minvalde gerçekleşen milliyetçi hareketlerin ise daha radikal ve ayrılıkçı oldukları görülmektedir.

Dini unsurlardan beslenen milliyetçiliklerde, etnik grup için biri olumlu diğeri olumsuz iki durum göze çarpmaktadır. Birinci durumda, etnik gruplar

arasında keskin sınırlar çizilir ve toplumsal boyutta karşılıklı güvensizliği arttırarak farklı karaktere sahip etnik grupların etkileşime geçmesine engel olunur. Böylelikle etnik gruplar arasında farklı dinden olanlar ile evlilik oranları azalır. Daha ileri boyutlarda bir etnik grubun diğer etnik gruba karşı duyduğu öfkenin bir yansıması olarak kendilerine özgü alanlarda ikametgâh edinimi ortaya çıkar. Bunun sonucunda etnik grup yapısını muhafaza ederek güçlenmeye devam eder ve tutumları daha fazla katılaştır. İkinci durumda ise, farklı köken mitine sahip, aynı inanca sahip olan etnik gruplar arasında etkileşim ve iletişim için bir dayanak noktası oluşturur. Müslüman bir devletin Boşnaklara olan sempatisi, Arnavutların Türklere olan sempatisi, Slovenlerin İtalya ile olan iyi ilişkileri bu duruma örnek gösterilebilir. Ancak bu ikinci durumun etnik grupların türdeşliğini zedelerken, diğer taraftan bölgeselci ve kamplaşmacı bir eğilim sergileyebileceğini söylemek doğru olacaktır.

Yahudi Milliyetçiliğinin Dini Kullanımı ve Tevrat'ın Rolü

İsrail'in devlet inşası sürecinde öncelikle bir kimlik ve çıkar inşası içine girildiği görülmektedir. Bu bağlamda oluşturulan devlet ve kimlik inşasının Tevrat temelli oluşturulup şekillendirildiği, dış politika nezdinde uygulamaya koyulduğu görülmektedir. Bu uygulamaya koyulan politikalar ilk olarak 'Siyonizm' ile ideolojik alt yapının inşa edilmesi, 'Kutsal Göç' ile yapılan geri dönme çağrılarını sıklaştırıp belirli coğrafyanın yurt edinilmesi, daha sonra Yahudilik inancıyla beraber çıkar inşasının oluşturulması, son olarak da millet inşasını Filistin milliyetçiliği ile ilişkilendirmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Yahudi milliyetçiliğinin temellendirilmesinde ve başarıya ulaştırılmasında Yahudiler arasında Tevrat'ın öğretilerini kabul ederek yaşamaya büyük önem atfedilir (Higger 2006: 77).

Ulus devletlerin başarılı sayılmasının temel ölçütü bütünleşme ve türdeşlemeyi sağlayıp sağlamadığında yatmaktadır. Stephan Breuer (2010: 19), milliyetçiliğin özünün "*ulus devletin bağımsızlığının muhafazasına, bütünlüğünün güvence altına alınmasına ve büyüklüklerinin desteklenerek güçlendirilmesine dair öncelikli kaygı*" ile oluştuğunu ifade etmektedir. Bu nedenle Yahudi milliyetçiliğinin ana temalarından biri, tüm Yahudilerin İsrail özelinde bütünleşmesini sağlayabilmektir. Bu amaçla Siyonizm ve Aliya⁶ gibi dini argümanlardan beslenen araçları kullandıkları görülür. Bu minvalde Siyonistlerin, İsrail dışında

6- Aliyah'lar 1882'den itibaren Filistin'de Yahudi Ulusal Evi kurulması amacıyla düzenlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Deveci 2017: 1-18).

Yahudiliği yaşamanın mümkün olmadığı varsayımıyla, gerçek dini hayatın ve maneviyatın ancak İsrail topraklarında mümkün olabileceğini düşünen birçok muhafazakâr rabbi, eğitimci ve idareci İsrail'e yerleşmiştir (Rosenthal 1978: 110'dan aktaran Başaran 2016: 81).

Siyonizm etimolojik olarak Siyon/Zion kelimesinden türetilmiş ve Yahudiler için önemli olan Hz. Süleyman'ın mabedinin olduğu tanrının evinin bulunduğu, yani bugünkü Kudüs ve çevresini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Döner 1997: 15). Siyonizm, "1897 yılında Basel'de gerçekleştirilen ilk kongreyle beraber ilk 50 yıl içinde bir Yahudi devleti, sonraki 50 yıl içinde ise büyük Yahudi devletinin kurulmasını temel amaç olarak kabul etmiştir" (Tokgöz 2017: 188). Bu çerçevede Siyonizm, örgütlenmiş ilk Siyonist kongresinin kurucusu olan Theodor Herzl'in çabaları ve Siyonist fikir ve anlayışının başarılı bir uygulayıcısı olan David Ben Gurion'un çalışmaları ile 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla başarıya ulaşmıştır (Erdemir 2011: 191). Bu başarıda şüphesiz Siyon'un, Yahudilik inancına göre tanrıya en yakın yer olarak kabul edilmesi de etkili olmuştur. Bu durum, Yahudilerin bölgeye yerleştirilmesi ve sürekli olarak ikame etmelerinde önemli bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur.

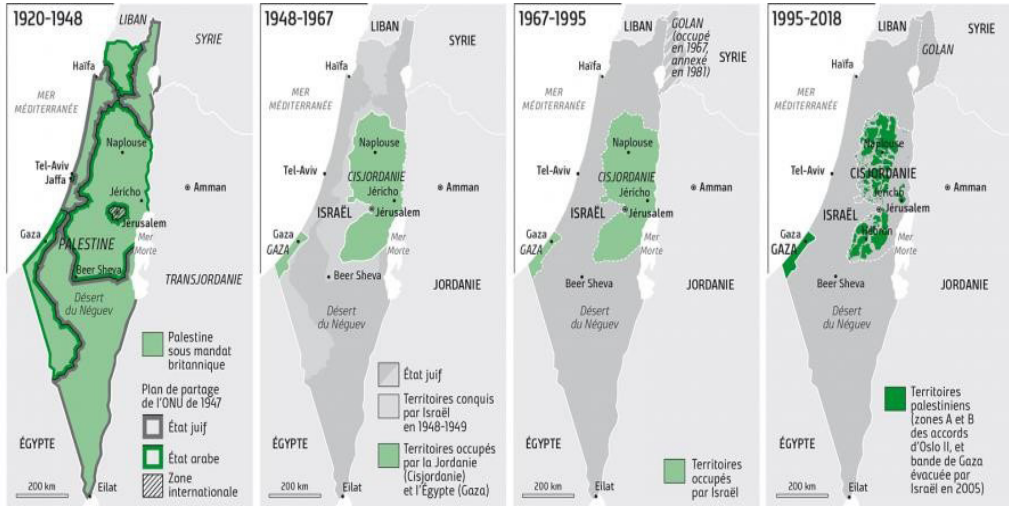
Dinin etkisinin hemen hemen her alanda görüldüğü Yahudi toplumunda siyaset alanında da Tevrat'ın etkileri görülmektedir. İsrail, Araplar ile olan mücadelelerini var olmak ve yok olmak arasında bir durum olarak görmüşlerdir. Çünkü kimliğin kaybı korkusu etnik uyarılmaya neden olarak, Yahudi milliyetçiliğinin sert bir tutum kazanmasına sebep olmuştur (Kurubaş 2008: 21). Bu bağlamda kaybedilecek savaşın son savaş olacağı bilinci sosyal yapı içinde inşa edilmiştir. Böylece tüm mücadeleleri bir var olma çabası üzerine inşa edildiği görülmektedir. Olası bir yenilginin dini bir zayıflık konumuna yükseltilmesi Yahudileri mutlak galibiyete şartlandıran bir motivasyon konumundadır (Balpınar 2012: 335). Bu sayede devletin Yahudi toplumunu aşırı güvenlikleştirilmiş politikalar içine yerleştirilmesi kolaylaştırılmıştır. Bu çerçeve içinde oluşturulan düşman kavramıyla beraber Tevrat'ında etkisiyle zaten muhafazakâr bir topluma sahip olan İsrail devleti, dış politika uygulamalarıyla birlikte milliyetçiliğini saldırgan bir yapıya dönüştürmüştür. Bu konuda İsrail eski savunma bakanı Moşe Dayan "Eylemler halkımız ve ordu içinde gerilimi ve heyecanı canlı tutabilmemizi sağlamaktadır. Bu eylemler olmadan savaşçı bir halk olamayız... varlığımızı sürdüremeyiz" açıklaması Yahudi milliyetçiliğinin niçin sürekli canlı tutulmak zorunda kalındığını ortaya koymaktadır (Rokach 2006: 88).

İsrail topraklarında anavatan ve milliyetçiliğin inşasının gelişimine bakıldığında Tevrat'ın bazı ayetlerinden esinlendiği görülmektedir. Öyle ki Tevrat'tan tasvir edilen coğrafya benzeri yapılar dahi oluşturulduğu dikkat çekicidir.

Tanrınız Rab ülkelerine size vereceği ulusları yok ettiğinde ve siz bu ülkeleri mülk edinip kentlerine ve evlerine yerleştiğinizde, Rab'bin mülk edinmek için size vereceği ülkenin ortasında kendiniz için 'üç kent ayıracaksınız' bu kentlere giden yollar yapacak, Rab'bin mülk olarak size vereceği ülkeyi üç bölgeye ayıracaksınız (Tevrat, Yasanın Tekrarı, 19/1-2-3).

Yukarıda ifade edilen ayet ile günümüz Filistin coğrafyasının Gazze, Batı Şeria ve İsrail toprakları şeklinde üç temel bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerin devam eden ayetlerle de bağlantılı olarak dış bağlantılarının kesildiği görülmektedir (Bkz.: Harita I). Bu bağlamda oluşturulan utanç duvarları ve ablukalar da, Tevrat'ın Yahudi toplumu üzerinde ki etkisini göstermektedir.

Harita I: Günümüzde Tevrat'a Dayandırılarak Üç Bölünen Filistin (Le Monde Diplomatie, 2018)

Yahudi toplumunun çoğunluğunun aşırı muhafazakâr olduğu ve davranışların kutsal kitabın gerektirdiği üzere inşa edildiği aşikârdır. Bu durum İsrail devletini etno-dinsel bir yapı ile oluşturulması ile pekiştirilmiştir. Yahudilik bir din olmasına rağmen günümüz zaman diliminde etnik yapı ile bütünleştirildiği görülmektedir. Özellikle Yahudilerin kapalı bir toplum yapısına sahip olmasını da beraberinde getirmiştir. Birçok dinden geçiş olayı görülmesine rağmen Ya-

hudi toplumunda Yahudi olmak veya Yahudilikten çıkarak başka dinlere geçme durumu diğer dinlere nazaran daha az görülmektedir. Dahası Ortodoks Yahudiler babaları Yahudi, anneleri Yahudi olmayan kimseleri Yahudi olarak kabul etmemektedirler.

Yahudilerle diğer dinlere mensup insanlar arasındaki evlilikler arttıkça bu durum Yahudi milliyetçiliği için problem halini almıştır (Daşbadem 2008: 63). Böylelikle içe dönük, kapalı toplum inşasının da önü açılmıştır. Bu durumda Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir;

Öz kardeşin, oğlun, kızın... Seni gizlice ayartmaya çalışır... çevrenizde yaşayan halkların ilahları için, haydi gidelim, bu ilahlara tapalım derse, ona uymayacak, onu dinlemeyeceksin. Ona acımayacak, sevecenlik göstermeyecek, onu korumayacaksın. Onu kesinlikle öldüreceksin. Onu önce sen, sonra bütün halk taşa tutsun (Tevrat, Yasanın Tekrarı, 13/6-7-8).

Yahudilerin dine olan bağlılıkları ve gelenekselci bir toplum oldukları bilinmektedir. Yahudiliğin bazı özel dini bayramlarında zorunlu olarak bir kutlama ve uygulama durumu vardır. Bu bayramların yaşatılmasında etkili olan sebeplerden kuşkusuz en önemlisi *tarihsel hafızayı canlı tutma* amacıdır. Mısırdan çıkan Yahudilerin acı ve ıstıraplarının yâd edilmesi, tanrının kutsal yardımının hatırlanması üzerine oluşturulan bu bayram, Tevrat'ta *“İsraililer, Şabat günlerimi kesinlikle tutmalısınız. Çünkü o sizinle benim aramda kuşaklar boyu sürecek bir belirtidir... Şabat'tır, dinlenme günüdür. Şabat günü çalışan herkes kesinlikle öldürülmelidir”* şeklinde geçmektedir (Tevrat, Mısırdan Çıkış, 31/14). İslamiyette ve Hıristiyanlıktaki bayram ve özel günlerle karşılaştırıldığında hem süreç olarak uzun olması hem de zorlayıcı gücünün ölüme varacak kadar şiddet içermesi yönüyle tamamen ayrılmaktadır.

Milliyetçi duygu ve düşüncelere bakıldığında, her ulusun diğerlerine karşı üstünlüğü, ebedi olarak var olacağı varsayımı üzerine inşa edildiği bilinir. Yahudi milliyetçiliği de aynı duygu ve düşünceleri Tevrat'tan esinlenerek pratiğe dökmüştür. Nitekim Hz. Yakub ile Tanrı arasında geçen mücadelenin, İsrailoğulları'nın diğer insanlardan üstün olduğu tahayyülünün de temelini oluşturmaktadır. Bu durum Tevrat'ta, *“Yakub yalnız başına kaldı... onunla (Rab) güreşti... yenemediğini görünce uyluğunun başına dokundu ve onunla güreşirken uyluk başı incindi... ve ona dedi: adın nedir? Yakub... artık sana Yakub değil İsrail denilecek çünkü Allah ve insanlarla uğraşıp yendin”* ayetiyle tasvir edilmiştir

(Tevrat, Yeni Ahit: Yaratılış, 32/22-23-24-28). Böylelikle Yahudiler için bileği bükülmez, Tanrı'nın bile yenemediği üstün vasıflarla dolu bir kökenden gelen bir ulusal üstünlük bedeni biçilmiştir. Ek olarak İsrail kelimesinin kökenine bakıldığında İsrâ gûreş tutmak anlamına, el-il ise Sümerlerin en büyük tanrısı anlamına gelmektedir (Sarı 2010: 62). Dahası İsmi Tevrat gerçeğiyle oluşturmuş bir devletin, halkının muhafazakâr olması yönetim şeklinin teokratik olması ile sonuçlanmıştır.

Yahudi toplumunda etnik üstünlük eğiliminin yüksek olduğunun diğer bir göstergesi ise Tanrı'nın kendilerini çok fazla muhatap aldığını ve kendilerine sürekli peygamber gönderdiği düşüncesidir. Bu durum diğer dinlerde daha farklı şekillerde algılandığı bilinmektedir. Dahası bazı ayetler ile Tanrı'nın kişisel gücüyle de Yahudilerin yanında olduğunu bildirmiş ve etnik özgüvenin inşa edilmesinde önemli rol oynamıştır. bu durum ise Tevrat'ta şöyle tasvir edilmektedir;

Rab sizi kuyruk değil baş yapacak. Eğer bugün size ilettiğim Rab'bin buyruklarını dinler, onlara iyice uyarsanız, altta değil, her zaman üstte olacaksınız, Rab bütün bu lanetleri sizden nefret edenlerin, size baskı yapan düşmanlarınızın üzerine yağdıracak. Rab İsraililerden kaçan Amorlular'ın üzerine Beythoron'dan Azeka'ya inen yol boyunca gökten iri iri dolu yağdırdı. Yağan dolunun altında can verenler, İsraililer'in kılıçla öldürdüklerinden daha çoktu (Tevrat, Yeşu, 10/11).

Etno-dinsel söylemler ve düşmanlık algılamaları Yahudi milliyetçiliğinin toplumu bütünleştirmek amacıyla kullandığı araçlardandır. Bu amaçladır ki Yahudiler diaspora faaliyetleriyle beraber dünyada ki tüm Yahudiler ile birlikte kader ortaklığı yaptığı inancı aşılannmıştır. Ancak Yahudi milliyetçiliğinde din bütünleştirici bir unsur olmuştur. Bu sayede İsrail de yaşamayan Yahudilerin, özellikle ekonomik bağışlarla destekleri alınmıştır. Desteğin sağlanmasında siyasi söylemlerin yanında, dini söylem ve buyrukların etkisinin olduğu görülmektedir. ABD başta olmak üzere Yahudilerin yaşadığı devletlerden olan Fransa ve İngiltere'den 1917 yılından itibaren fonlarla yardım yapıldığı görülmektedir. Birliktelik duygusunun yaratılmasında etkili olan diaspora politikasının en önemli artısı zengin olan Yahudilerden alınan ekonomik yardımlardır.

Yahudi milliyetçiliğinin, diasporadaki tüm Yahudiler ile biz bilinci oluşturmaya yönelik faaliyetlerine bir tepki olarak Yahudi aydınlanması olarak bili-

nen *Haskala* hareketinin çıktığı görülür. Bu hareket, Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmelerini ve laik eğitim sistemine katılmalarını sağlamak, kendi dinlerinden ve farklılıklarından vazgeçmeden, yaşadıkları topluma entegre olmak, Mesih tarafından kutsal topraklarda bir araya getirileceği beklentisi olmayan inanç ekseninde şekillenmiştir (Kurt 2010: 37). Aynı zamanda bu hareket, Yahudi dininde reformistler olarak bilenen mezheplerden biridir. Ayrıca Hassidi mezhebine mensup bazı gruplar İsrail devletini tanımamaktadır. Bunun sebebi ise İsrail'in Mesih gelmeden önce kurulmuş olmasıdır (Daşbadem 2008: 61). Reformist olarak adlandırılan mezhep mensuplarının Mesih konusunda beklentilerinin olmadığı görülür. Ancak Yahudilerin büyük çoğunluğu Ortodoks Yahudilik mezhebine bağlıdır. Aynı zamanda bu mezhep, İsrail'in resmi mezhebi olarak kabul edilip öğretileri hukuk kurallarının da temelini oluşturmaktadır (Batul-Mert 2017: 43).

1917 Sonrası İsrail İç ve Dış Politikasında Tevrat'ın Şekillendirici Rolü

Basel de 1897 yılında gerçekleştirilen ilk Siyonizm kongresiyle beraber ortaya atılan ve 1917 yılında İngiltere'nin desteğiyle yayımlanmış olan Balfour Deklarasyonu ile birlikte Filistin de bir Yahudi devleti oluşturma amacı, 14 Mayıs 1948'de İsrail'in kurulmasıyla başarıya ulaşmıştır (Kızıloğlu 2012: 49-50). Fakat İsrail ve Arap etnikler arasında ki sorunlar, bu sürecin sancılı ve çatışmalı geçmesine neden olmuştur. Bu çatışmalarda benimsenen yöntem savaşın bir gerekliliği olarak değil, yaratıcının istediği ve İsrailoğulları'nın uygulamasını emrettiği bir yöntem olarak ön plana çıkmaktadır (Balpınar 2012: 334).

Yahudilere verilen vaatlerin gerçekleşmesi için, Tevrat'ta Tanrı'nın buyruklarının bazı şartlara bağladığı görülmektedir. Bu durum İsrailoğulları'nın Tevrat'a olan bağlılığını arttırmış ve her alanda Tevrat'ın etkisinin hissedilmesine neden olmuştur.

Rab'bin kulu Musa'nın size buyurduğu her şeyi yaptınız, Benim bütün buyruklarımı da yerine getirdiniz. Bugüne dek, bunca zaman kardeşlerinizi yalnız bırakmadınız; Rab'bin sizi yükümlü saydığı buyruğu yerine getirdiniz. Görüyorsunuz, Tanrınız Rab, kardeşlerinize söylediği gibi, onları rahata kavuşturdu. Şimdi kalkın, Rab'bin kulu Musa'nın, Şeria Irmağı'nın ötesinde size mülk olarak verdiği topraklardaki evlerinize dönün (Tevrat, Yeşu, 22/2-3-4).

Yukarıda da görüldüğü gibi tanrının buyruğuna uyulduktan sonra ödüllendirilme durumu Yahudilerin davranış kalıplarının da belirlenmesinde etkili

olmuştur. Bu ödüllendirmenin yanında uyulmadığı takdirde cezalandırmaların olacağı inancı topluma aşılmıştır. Bu durum ise şu ayetle karşımıza çıkmaktadır;

Benden dönen sadakatsiz yüreklerinden, putları ardınca şehvete sürükleyen gözlerinden derin acı duydum. Benim Rab olduğumu, başlarına bu felaketi getireceğimi boşuna söylemediğimi anlayacaklar. Ellerinizi çırpın, ayaklarınızı yere vurun, İsrail halkının bütün kötü ve iğrenç uygulamalarından ötürü inleyin! Çünkü kılıçla, kıtlıkla, salgın hastalıkla yok olacaklar (Tevrat, Hezekiel, 6/9-10-11).

Özetle, her durumda Tevrat'a uyulmayı zorunlu kılan buyruklar İsrail'in birçok alanda etkilenmesine neden olmuştur. Daha önce değinilen şiddet ve saldırıyanlığı öğütleyen ayetlerin neden Yahudi toplumu tarafından uygulanmak zorunda kalındığı durumunu da gözler önüne sermektedir. Bu bakımdan Yahudi olmayanlara göre bu eylemler insancıl olarak değerlendirilmemesine rağmen Yahudiler tarafından uyulması ve uygulanması gerekli kurallar olarak görülmektedir.

İsrail'in iskân politikası ölçeğinde bakıldığında yine Tevrat'ın etkili olduğunu görmekteyiz. Tevrat'ta vaat edilen topraklara yerleşme amacıyla başlatılan ve daha sonra çatışmalarla devam eden süreçte bölgedeki Yahudilerin ikame ettirilmesi için Filistinlilerin bölgeden zorlama ile göç ettirildiği görülmektedir. Özellikle bölgeye göçler ile gelen Yahudilerin toprağı sahiplenmesini ve bağlılığının arttırılması amacıyla oluşturan *kibbutz çiftlik sistemi*, demografik amaçlarla oluşturulmuştur (Sonuç 2017: 133-137). Bu politikalar ile azınlıkta olan Yahudi nüfusu çoğaltılmaya çalışılmış ve uluslararası kamuoyuna bu eylemlerin haklı sebeplerle yapıldığı izleniminin verilmesinde temel argüman olmuştur.

İsrail'in devletinin yaptığı birçok özensiz operasyonlarda hassas davranılmadığı görünmektedir. Öyle ki yapılan saldırılarda çocukların ve kadınlarında öldürüldükleri bilinmektedir. Bu gayri nizami davranış biçimi ise yine Tevrat üzerinden meşru bir zemine oturtulmaktadır. *“Şimdi git ameleki vur, ve onların her şeylerini tamamen yok et, ve onları esirgeme; ve erkekten kadına, çocuktan emzik alana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür”* ayeti bu şiddet davranışlarının meşru kılınmasında ki temel argümandır (Tevrat Samuel, 15/3).

İsrail dış politika sürecine bakıldığında savaşlar, sayısız çatışmalar, terörist eylemler, nefret yüklü söylemler gibi birçok olgu ile karşılaşmaktadır

(Efegil 2013: 55). Özellikle 1948 yılında İsrail devletinin ilan edilmesiyle beraber başlayan güç mücadelesinde, Filistin üzerinde ki hâkimiyetin arttırılmasıyla beraber İsrail'in otoriterleşmeye başladığı görülmektedir. Bu otoriterleşme eğiliminin temelinde İsrail'in güvenlik endişelerinin çok yüksek seviyede olması yatmaktadır. Özellikle İsrail'in bölgede yalnız olması, Arapların İsrail'e dönem dönem ambargo uygulaması, çatışma olasılığını ve İsrail'in endişelerini arttırmıştır. Bu yüksek endişelerin nedenlerinden bir diğeri ise Yahudileri yönlendirme amaçlı oluşturulan suni endişelerdir.

Uluslararası hukukta da yer alan fakat İsrail tarafından askeri operasyonların başlamasında önemli bir basamak olan misilleme kavramı dönem içinde birçok kez kullanıldığı görülmektedir. Nitekim misillemenin İsrail tarafından kullanılmasının başka amaçlarının olduğu siyasi aktörlerin söylemleri ile açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda İsrail savunma bakanlığı yapmış olan *Moşe Dayan* İsrail tarafından sürekli gerçekleştirilen misillemeler için "*Bu eylemler bizim can damarımızdır. Halkın ve ordunun duygularının sürekli ayakta tutmaya yarar. Genç insanları Necef'e çekebilmek için onlara tehlikede olduklarını söylememiz gerekiyor*" açıklamasını yaptığı görülür (Rokach 2006: 25). Ayrıca misilleme İsrail'in topraklarını genişletmesinde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Bilindiği üzere yapılan savaşların yanında, iskân politikası ve misilleme yöntemleriyle de İsrail'in topraklarını genişlettiği görülmektedir. Örneğin bu durum 1948 Arap-İsrail savaşında net olarak ortaya çıkmaktadır. Yahudilerin önem atfettikleri ve stratejik bölgelerde Filistinlileri göçe zorlayarak bu bölgelerde hâkimiyet kurmaya çalıştığı görülür. Özellikle *Irgun* ve *Haganah* adlı silahlı örgütler aracılığıyla başarıya ulaşıldığı görülmektedir. Bu minvalde Deir Yassin katliamı bu amaçla yapılmış eylemlerden bir tanesidir.

İsrail'in yüksek güvenlik endişelerinin yansımalarından bir tanesi de 1956 yılında görülmüştür. Mısır Kralı Cemal Abdul Nasır'ın Süveyş kanalını millileştirmesiyle beraber İsrail'in güvenlik endişeleri artmış ve saldırı planları yapmaya başlamıştır. Mısır'da Nasirizm etkisiyle başlayan Arap ulusalcılığının yanında Mısır'ın İsrail'e savaş açacağı endişesiyle devam eden süreç sonucunda çıkarları tehlikeye düşen İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle İsrail'in Mısır'a saldırı kararı almasına neden olmuştur (Burhan 2008: 53). Bu durumdan da anlaşılacağı gibi İsrail en iyi savunma saldırıdır mantığıyla hareket ederek, sınırlarını genişletmiştir. Ayrıca Tevrat'ın Mısır'dan çıkış bölümünde dile getirilen ve dini bir öneme sahip olan Sina bölgesi, İsrail'in sadece güvenlik nedeniyle değil

aynı zamanda dini nedenlerle de hareket ettiğine örnek gösterilebilir.

Bütün İsrail topluluğu elim'den ayrıldı. Mısır'dan çıktıktan sonra ikinci ayın on beşinci günü elim ile Sina arasındaki Sina çölüne vardılar. Çölde hepsi Musa'yla Harun'a yakınmaya başladı (Tevrat, Mısırdan Çıkış, 16/1-2). Rab Musa'ya, Size gökten ekmek yağdıracağım dedi, Halk her gün gidip günlük ekmeğini toplayacak. Böylece onları sınavayacağım: Benim yasama göre yaşıyorlar mı, yaşamıyorlar mı, göreceğim (Tevrat, Mısırdan Çıkış, 16/4-5).

Sina çölü Yahudiler açısından helak olup ölmekten kurtuldukları yer olarak kabul edilir. Keza 1967 Savaş'ında, savaşı Araplar istemesine rağmen İsrail ani taarruzlarla başarılı olmuş ve topraklarını tekrardan genişletmeyi başarmıştır. Her ne kadar güvenlik ve dış politika çerçevesinde müdahale gerçekleşmiş olsa da bu saldırıda Tevrat'ın etkisi yadsınamayacak derecede önemlidir. Bu savaşla İsrail Filistin topraklarının %22'sini, Mısır topraklarının %6'sını, Suriye topraklarının %1'ini (Golan Tepeleri) işgal etmiştir (Burhan 2008: 55). İsrail'in toprak genişletme politikasının oluşmasında stratejik konumlu bölgelerin önemli olmasının yanında Kudüs gibi dini bakımdan önemli olan bölgelerin de etkili olduğu görülmektedir. Süleyman mabedinin Kudüs'te (Siyon) olduğuna inanılması, Ağlama Duvarı gibi Yahudiliğin dini sembollerinin burada bulunması İsrail'in toprak genişletme politikasında etkili olmuştur. Nitekim 1967 Savaş'ı ile birlikte İsrail'in Kudüs'te varlığını ilan etmesi söz konusu savı desteklemektedir.

Araplar açısından bu başarısız savaşlar ve toprak kayıplarının oluşturduğu itibar kaybı, tekrardan tesis edilmek istenmiştir. Bunun sonucundan ise Arapların İsrail'e tekrardan savaş açma durumu gündeme gelmiştir. Yahudilerin dini günü olan Yom Kippur gününde Mısır'ın İsrail'e savaş açmasıyla 1973 yılında tekrar savaş başlamıştır (Armaoğlu 2017: 638). Bu savaşta İsrail diğer savaşlara kıyasla daha fazla zarar görmüş ve Araplar kısmı olarak başarılı sayılmışlardır. Daha sonra 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi ve kendi lehine/çıkarına uygun hükümet kurma girişimleri tekrardan Arap-İsrail ilişkilerinde gerilimi tırmandırmıştır.

İsrail'in dış politikasından, Yahudi milliyetçiliğine, hatta yapılan savaşlara kadar Tevrat'ın etkisi görülmektedir. Öyle ki tarihsel süreçler içinde değerlendirildiğinde İsrail'in son on yıl içinde yaptığı askeri operasyon adlandırmalarında dini sembol ve imgeleri kullanması, yapılan eylemlerin amaçlarının Tevrat ile

paralel yönde ilerlemesi ve karar verme süreci içinde Tevrat'ın çizdiği çerçevenin dışına çıkılmaması gibi durumlar göze çarpmaktadır. Örneğin, Operasyon adlandırmalarında son on yıllık süreç içinde; Dökme Kurşun, Sıcak Kış, Bulut Sütunu, Yaz Yağmuru, Sonbahar Bulutları, Kardeşlerin Eve Dönüşü, savunma kalkanı gibi Tevrat temelli adlandırmalar yapıldığı görülmektedir (Anadolu Ajansı, 30.06.2014).

Tevrat'ta “*Gece gündüz ilerlemeleri için, Rab gündüzün bir ‘bulut sütunu’ içinde yol göstererek, geceleyin bir ateş sütunu içinde ışık vererek onlara öncülük ediyordu*” şeklinde geçen ayetten esinlenerek Kasım 2012 de Gazze’ye yapılan operasyona *bulut operasyonu* adı verilmiştir (Haber 7, 16.11.2012). Ayrıca Nisan 2002 tarihindeki savunma kalkanı operasyonu, 2006 Haziranında yaz yağmuru operasyonu, 2006 son bahar bulutları operasyonu, 2009 yılında dökme kurşun operasyonu gibi birçok saldırıda Tevrat temelli bir adlandırma yoluna gidilmiştir.

Kuruluş döneminden itibaren Yahudiler arasında bir ulusal bilinç ve hedef ve yapılan eylemlere meşruiyet zemini oluşturma, toplumsal hafızayı canlı tutma, anavatan ve İsrail milliyetçiliğinin inşası gibi birçok konuda Tevrat'ın temel argüman olarak kullanıldığı görülmektedir. Milliyetçiliğin bir dayanağı olarak dinin en net görüldüğü ve en başarılı örneği İsrail’dir. Çünkü milliyetçiliğin temel hedefi olan ulus devlet olma, anavatan ve millet inşası 1948 yılında İsrail’in kurulması ile gerçekleşmiştir. Dahası bu süreç ve sonrasında Tevrat'ın buyruklarına uyulmuş, bu minvalde politikalar geliştirilmiştir.

SONUÇ

Milliyetçiliği, çalışma boyunca üzerinde durulduğu gibi net bir tanım üzerine oturtmak oldukça güçtür. Milliyetçiliğin ilk ortaya çıkışında ki temel söylemleri ve formu günümüz milliyetçilik algılayışı ile oldukça farklı bir anlama sahiptir. Öyle ki milliyetçiliğin nasıl algılanacağı ve uygulanacağı, etniklerin temel ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir. Bu makale, dini öğeden beslenerek oluşturulan milliyetçi hararetlerin, şiddeti grupları yönlendirmede ve bütünlendirmede bir araç olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Yahudi milliyetçiliğinin birçok safhasında bu durum daha net bir şekilde görülmektedir. Yahudi milliyetçiliğinin sürekli çatışma dinamiği taşıması dikkat çekicidir. Çünkü Yahudi milliyetçiliği ötekini geleneksel söylemler içinde düşman olarak kabul etmektedir. Aynı zamanda bu durum etnik yapıda homojenliğin sağlanmasına da katkı sağ-

lamaktadır. Şüphesiz bu amacın temelinde içerdeki bütünlüğü sağlamak, ulus devlet yapısını güçlendirmek, kitleleri kolay hareket ettirmek istemenin büyük payı vardır.

21. yüzyıl milliyetçi hareketlerinin, milliyetçiliğin ilk ortaya çıkış dinamiklerinden bazılarının, özellikle din ögesinin farklılığı oluşturmada daha net bir şekilde kullanıldığı gün yüzüne çıkmıştır. Fakat milliyetçi hareketlerin temel amacı olan statü kazanma, ayrılma, ulus devlet kurma hedeflerinin değişmediği görülür. Dinden beslenen milliyetçi hareketlerin doğası gereği şiddeti meşrulaştırdığı daha öncede ifade edilmişti. Burada gün yüzüne çıkan diğer bir unsur ise; dinlerin evrenselliğinden yola çıkarak şiddetinde evrenselleştiği gerçeğidir.

Sonuç olarak, evrensel değerler üzerinden yeşertilmeyen milliyetçi politikaların, toplumları daha net bir şekilde etki altına aldığı, şiddete sürüklediği görülür. Nitekim Balkanlar, Ortadoğu, Hindistan ve hinterlandında güvenlik politikaları gündemi meşgul eden temel konular olmaktadır. Bu nedenle milliyetçilik politik ve sosyal düzlemde demokratik ve insancıl değerler üzerine inşa edilmelidir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Kürşat Haldun (2010). “Rasyonel Ekonomik Etkinliğin Gelişimi Sürecinde Protestan Ahlakı”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, sa: 2, 1-13.

AKTÜRK, Şener (2006). “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri Etnik Rejimler”, *Doğu Batı*, 9(38), 23-53.

ARMAOĞLU, Fahir (2017). *Yirminci Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, İstanbul: Timas Yayınları.

AYDINALP, Halil (2010). “Sosyal Çatışma ve Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 187-215.

BERGER, Peter L (1999). “The Desecularization of the World: A Global Overview”, *Washington Ethics and Public Policy Center*, s. 1-18.

BALPINAR, Zafer (2012). “İsrail Güvenlik Politikasını Şekillendiren Anlayışa Dair Temel Bir Tanımlayıcı: Tevrat’a Göre Düşman Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(23), 319-338.

BARON, Salo Wittmayer (2007). *Modern Milliyetçilik ve Din*, (çev. Mehmet Özay), İstanbul: Açılım Kitap.

BAŞARAN, İbrahim (2016). “Muhafazakâr Yahudilik Siyonizm İlişkisi”, *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sa:2, s. 75-86.

BATUK, Cengiz - MERT, Rabia (2017). “Sekülerlik ve Dindarlık Arasında Sıkışmış Modern Bir Devlet Olarak İsrail”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa: 43, 95-127.

BREUER, Stefan (2010). *Milliyetçilikler ve Faşizm*, (çev. Çiğdem Canan Dikmen), İstanbul: İletişim Yayınları.

BURHAN, Ali (2008). *Filistin-İsrail Çatışması ve Hamas*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi S.B.E Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

CALHOUN, Craig (2009). *Milliyetçilik*, Bilgen Sütçüoğlu (Çev.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

CHATTERJEE, Partha (1996). *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, (çev. Sami Oğuz), İstanbul: İletişim Yayınları.

DAŞBADEM, İlknur (2008). *Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mesih Anlayışı ve Mesihi Hareketler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

DEVECİ, Can (2017). “Herbert Samuel Döneminde Filistin’e Yahudi Göçleri (1920-1925)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42, 1-18.

DÖNER, Ayhan (1997). “Tarihsel Süreç İçerinde İsrail ve Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 13-30.

EFEĞİL, Ertan (2013). “İsrail’in Dış Politikasının Belirleyicileri”. *Orta-doğu Analiz*, 5(49), 53-61.

ERDEMİR, Halil (2011). “İsrail Devletinin İlanından Önce David Ben Gurion’un Filistin’i Yahudileştirme Politikası”, *Akademik Bakış* 8, 175-194.

ERÖZDEN, Ozan (1997). *Ulus Devlet*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

FIRAT, Ahmet Murat (2018). *Milliyetçilik ve Din Etkileşimi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

GÜDER, Süleyman (2016). “Milliyetçilik Tartışmalarında Tarih ve Geçmişin Rolü: Eric J. Hobsbawm ve Anthony D. Smith’in Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi”, *İnsan ve Toplum*, 6(2), 7-26.

GİL, Delonno (1998). *Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz, Uluslar ve Milliyetçilikler*, İstanbul: Metis Yayıncılık.

GİLBERT, S. Rosenthal (1978). *The Many Faces of Judaism*, New Jersey: West Orange, Behrman House Inc.

HEYWOOD, Andrew (2014). *Küresel Siyaset*, (çev. N. Uslu – H. Özdemir), Ankara: Adres Yayınları.

HİGGER, Michael (2006). *Yahudi Ütopyası*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

HOBSBAWM, Eric (2000). *Devrim Çağı*. (çev. B. S. Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

HOURANI, Albert (2014). *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Y. Alogan), İstanbul İletişim Yayınları.

JASKULOWSKİ, Krzysztof. (2010). “Western (Civic) Versus Eastern (Ethnic) Nationalism. The Origins And Critique of the Dichotomy”. *Polish Sociological Review*, 171(3), 289-303.

KARAKAŞ, Mehmet (2006). “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 9(38), 57-76.

KIZILOĞLU, Sedat (2012). “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen

Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64.

KOHN, Hans. (1944). *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York: Macmillan Company.

Kitab-ı Mukaddes. (2010). *Tevrat*, (Haz.) Hasan İlhan, Ankara: Erek Matbaacılık,

KURT, Ali Osman (2010). "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 33-59.

KURUBAŞ, Erol (2008). "Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sa:44, 11-41.

KURUBAŞ, Erol (2009). "Etnik Sorun-Dış Politika İlişkisi Bağlamında Kürt Sorununun Türk Dış Politikasına Etkileri", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 39-69.

KÜÇÜKCAN, Talip (2005). "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din", *Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası. İslam Araştırmaları Dergisi* 13, 109-128.

LEWIS, Bernard (2017). *İnanç ve İktidar Ortadoğu'da Din ve Siyaset*, (çev. A. M. Şengel), Ankara: Akılçelen Kitaplar.

ORAN, Baskın (1977). *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

OSMANOĞLU, Emel Gülden (2000). *The Wars Of Yugoslav Dissolution And Britain's Role In The Making Of International Policy (1991-1995)*, Ankara: Sam Yayınları.

ÖZKIRIMLI, Umut (2008). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bakış*, Ankara Doğu Batı Yayınları.

ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar, Eleştirel Bir Müdahale*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

POİS, Robert A. (1975). "The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe by Léon Poliakov", *Oxford University Press*, 80(5), 1321-1323.

ROKACH, Livia (2006). *İsrail'in Kutsal Terörü*, (çev. Z. Neşe), İstanbul: Belge Yayınları.

SADOĞLU, Hüseyin (2016). "Balkanlar'da Milliyetçilik ve Din", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1-10.

SARI, İbrahim (2010). *İsrail'in şifresi*, Ankara: Murat Kitabevi.

SELÇUK, S. Sönmez (2012). "Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 117-136.

SMİTH, Anthony D. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*, (çev. S. Bayramoğlu - H. Kendir), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

SONUÇ, Yusuf Süha (2017). "Kibbutz'un İsrail Siyasetine Etkisine Kısa Bir Bakış", *İsrailiyat* 1, 128-148.

TAŞKIN, Yüksel (2007). *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına, Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TOFT, Monica (2005). *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, And The Indivisibility of Territory*, Princeton University Press.

TOKGÖZ, Habip (2017). "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm", *Anasay* 1, 183-195.

VARSHNEY, Ashutosh (1991). "India, Pakistan, And Kashmir: Antinomies Of Nationalism", *University Of California Press*, 31(11), 997-1019.

YALÇINER, Ruhtan (2014). "Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 69(1), 189-215.

YERASİMOS, Stefanos (1995). *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, (çev. Ş. Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları.

Web kaynakları

Ula, Ataallah. (30.06.2014). İsrail Operasyon İsimlerini Tevrat Metinlerinden Seçiyor, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-operasyon-isimlerini-tevrat-metinlerinden-seciyor/146891> , Erişim Tarihi: 11.02.2020

(16 Kasım 2012). Tevrat Referanslı İsrail Katliamı: Bulut Sütunu, Haber7com, <http://www.haber7.com/ortadogu/haber/952782-tevrat-referansli-israil-katliami-bulut-sutunu>, Erişim Tarihi: 14.02.2020

İşgalden Parçalanmaya, (2018). Le Monde Diplomatie <https://www.monde-diplomatique.fr/cartes/morcellement>, Erişim Tarihi: 04.06.2019

<https://incil.info/kitap/Yasanin+Tehrari/13>, Erişim Tarihi: 02.06.2019

Emre ÖZSOY

CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ'NİN FİKİR DÜNYASININ OLUŞUMU

Cemal TEPE

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN POLİS KIYAFETLERİ

Ahmet EDİ - Ceylan TÜRK

KUVÂYİ MİLLİYE KAHRAMANLARINDAN BİRİ "MUSTAFA NECATİ"

Gökhan TEKİR

DOMITIAN'S DACIAN WAR

Ferdi AKBAŞ

**KRUVAZİYER TURİZMİ HAKKINDA YEREL HALKIN FARKINDALIK DÜZEYİNİN
KUŞADASI DESTİNASYONU ÖZELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Aykut KARAKUŞ

**ULUS-DİN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA YAHUDİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN TEMELLERİ
VE POLİTİK YANSIMALARI**

Murat KAYA

JAPON DİNİ VE MİLLİ UYANIŞINDA MOTOORİ NORİNAGA'NİN ETKİSİ

İlker GÜMÜŞ

AYDIN'DA CİHANZÂDE İBRAHİM AĞA KULESİ

İsa KAYIHAN

KITA AVRUPASI FELSEFESİNDE POSTYAPISALCI EDEBİYAT KURAMININ YERİ VE ÖNEMİ

Ahmet Can DEMİR

YABANCILAŞAN EMEĞİN BİREYİ PARÇALAMASI: ÖĞRETMEN (1988) FİLMİ ÖRNEĞİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

e-ISSN 2618-6187
ISSN 2587-2001

9 772587 200005